

Козак Д.Н. Стан та перспективи охорони і дослідження археологічної спадщини в Україні / Матеріали спільного засідання Головної Ради Українського товариства охорони пам'яток історії та культури і вченої ради Інституту археології НАН України. / Д.Н. Козак – К.: 2009. – 40 с.

Гаврилюк Н.О. Польові археологічні дослідження в Україні у 2002-2007 рр. // Археологія. – №2. – 2009. – С. 112-118.

Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Археологія. Спеціальний випуск. – 2004. – 22 с.

Былькова В.П., Немцев С.О. Научный отчет о раскопках экспедиции Херсонського державного університету (Белозерское и Новозбурьевское поселення) в 2007 г. // Науково-дослідна археологічна лабораторія ХДУ. – Херсон: 2008. – 70 с.

Былькова В.П., Немцев С.О., Самойленко И.Ю. Научный отчет о раскопках экспедиции Херсонського державного університету на Белозерском поселении в 2009 г. // Науково-дослідна археологічна лабораторія ХДУ. – Херсон: 2010. – 46 с.

Былькова В.П., Немцев С.О., Самойленко И.Ю. Научный отчет о раскопках экспедиции Херсонського державного університету на Белозерском поселении в 2010 г. // Науково-дослідна археологічна лабораторія ХДУ. – Херсон: 2011. – 50 с.

Былькова В.П., Немцев С.О., Самойленко И.Ю. Научный отчет о раскопках экспедиции Херсонського державного університету на Белозерском поселении в 2011 г. // Науково-дослідна археологічна лабораторія ХДУ. – Херсон: 2012. – 51 с.

Былькова В.П., Немцев С.О., Самойленко И.Ю. Научный отчет о раскопках экспедиции Херсонського державного університету на Белозерском поселении в 2012 г. // Науково-дослідна археологічна лабораторія ХДУ. – Херсон: 2013. – 48 с.

Былькова В.П. Нижнее Поднепровье в античную эпоху (по материалам раскопок поселений). – Херсон: Издательство ХГУ, 2007. – 244 с.

SUMMARY

This article focuses on the archaeological collections of the university and its role in the scientific and educational process in Kherson State University. Relevance of the study as is conditioned by gradual inclusion of archaeological museums of university to the list such entitled to store of the State Museum Fund of Ukraine.

О.А. БОРОДЕНКО

МАТЕРІАЛИ ФІСКАЛЬНОГО ТА ЦЕРКОВНОГО ОБЛІКУ НАСЕЛЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНОВИЩА САМОТНЬОЇ ЖІНКИ В ГЕТЬМАНЩИНІ XVIII СТОЛІТТЯ

Жіноча історія, як одне з предметних полів історичної антропології, виокремилася в окрему галузь досліджень ще у 1970-х роках [1, 211]. В Україні вона стала набувати популярності лише наприкінці 1980-х років [2]. Проте, жінки козацької доби все ще залишаються за межами історичних досліджень [3, 137]. Українська історіографія може похвалитися лише невеликою кількістю присвячених їм праць. У цьому контексті, доцільним видається як дослідження проблеми становища жінки в суспільстві Гетьманщини взагалі, так і самотньої жінки зокрема. Проблема існування самотньої жінки в традиційному українському суспільстві й її становище в соціальній і демографічній структурі соціуму видається нам вельми актуальною.

У своєму дослідженні спробуємо розглянути наскільки репрезентативними для вивчення цього питання є облікові джерела Гетьманщини XVIII ст. З цією метою проаналізуємо інформативність двох видів джерел: Генерального (Румянцевського) опису Малоросії 1765-1769 рр. та сповідних розписів 1775 р. [4], та з'ясуємо їхню значимість при вивченні жіноцтва Гетьманщини XVIII ст., проведемо верифікацію вікової акумуляції переписаних у них осіб.

Облікова документація: світська і духовна, виникла в Гетьманщині XVIII ст. в результаті намагань імперського центру інтегрувати її територію до загальної структури та заходів з дисциплінування Руської православної церкви. Зі світських облікових джерел найбільший інтерес для нас представляє Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр., відомий в історіографії як

Румянцевський. Така назва закріпилася за ним через те, що його проводили під керівництвом Президента II Малоросійської колегії графа П. Румянцева.

Перепис передбачав глибоке статистичне дослідження Гетьманщини з визначенням кількості населення, врожайності, рівня і природи торгівлі, природних ресурсів і наявного капіталу. Зібрані дані надали б можливість урядові краще розпоряджатися ресурсами, стимулюючи економічний розвиток [5, 67-68]. Це мотивувалося бажанням Катерини II подолати економічну відсталість Росії, а для цього потрібно обліковувати людей, тобто закласти основи статистики, щоб краще ними управляти [6, 230], запровадити на Лівобережжі «найкращий з усіх порядків», який би передбачав, передусім, справедливий розподіл тягаря податків [5, 67-68]. Ретельний опис населення мав на меті також проведення у майбутньому військової та фінансової реформ. Однак, місцеве населення з острахом ставилося до ревізії, побоюючись погіршення свого становища [7, 249-250]. Дослідник діяльності графа П. Румянцева, український історик початку ХХ ст. Г. Максимович, вважав, що ці «страхи» мали міцне підґрунтя [8, 213]. Селянство боялося підвищення податків та прикріплення до землі, козаки так само переживали колективний страх через можливе збільшення податків та зростання військових повинностей, а землевласники – відбирання маєткових прав [9, 63].

Реєстри населених пунктів Полтавського полку зберігаються у другому описі 57 фонду «Генерального опису Малоросії 1765-1769 рр.». Всі реєстри створені згідно вимог інструкції П. Румянцева від 9 вересня 1765 р. [8, 209-214]. Опис кожного села починався з преамбули, в якій указувалися назва населеного пункту, приналежність до сотні та полку, ким і коли проведено перепис, повідомлялося про соціальний статус переписаних осіб. У переписі маєтку власника того чи іншого села обов'язково вказувалося ім'я та прізвище господаря, його соціальний статус, а інколи повідомлявся й час набуття прав на цю власність. Далі слідував загальний опис майна й мешканців двору. Лише після цього переписувачі вносили до книг подвірні реєстри залежного населення. У козацьких списках, подібно до власницьких, після короткої вступної частини подавався докладний опис господарств. У кінці загального реєстру, зазвичай, ставився підпис реєстратора, а у власницьких списках переписані дані засвідчувалися підписом та печаткою господаря маєтку. У цілому, докладний подвірний опис сільських мешканців створює підґрунтя для проведення історико-демографічних досліджень.

Матеріали церковного обліку населення, які ми використали для свого дослідження – це сповідні розписи. Так називаються книги, в яких фіксувалося відвідування парафіянами сповіді та причастя. Метою їхнього запровадження було встановлення церковного контролю за мораллю парафіян [10, 123].

Перші, невдалі кроки впровадження сповідних розписів на території Київської митрополії були здійсненні ще в кінці ХVІІ ст. [11, 7]. У першій чверті ХVІІІ ст. їх намагався запровадити Петро I в ході церковної реформи. У 1716 [12, 50], 1718 та 1722 роках він видавав укази – «об обязательном говении под угрозой штрафов, мужского и женского населения империи в определенный срок» [13, 174]. Однак великого успіху не досяг. Лише після указу імператриці Анни Іоанівни від 1737 р., розпочалось більш-менш регулярне ведення приходськими священниками сповідних розписів [12, 54]. Кожний ієрей зобов'язувався вести детальні записи своїх парафіян, як чоловіків так і жінок [13, 171-172].

Аналізовані нами документи зберігаються у фонді «Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії» ЦДІАК України, в окремій архівній справі: «Исповедная роспись церквей Полтавской протопопии за 1775 г.». Записи у них проводилися за певною структурою. У преамбулі вказувалися назви села і церкви, а також ім'я священника, який складав розпис. Там же повідомлялося, що до реєстру вносилися лише ті парафіяни, які сповідувалися та причащалися. Також зазначалася дата створення документу. У нашому випадку це 1775 р.

Самотні жінки в аналізованих джерелах показані двома основними групами: незаміжніми жінками та вдовами. Незаміжні жінки позначалися словом «девки». Проте, якщо в сповідних розписах цим терміном позначали дівчат від 14 років, то особливістю реєстрації в досліджених книгах Румянцевського опису було таке позначення всіх незаміжніх жінок від народження й до глибокої старості.

При записах удів демонструвалися різні ступені родинних зв'язків, такі як мати, племінниця, сестра, теща, мачуха, зовиця, сваха. Також спостерігаємо різні форми записів самотніх жінок. Одночленна із позначенням лише імені – «вдова Агафія» (61 рік) [14, 170], двочленна з ім'ям та по-

батькові або ім'ям та прізвищем – «вдова Марія Ніколаєвна» (43 років) [14, 173], «вдова Феодора Шапчиха» (68 років) [14, 176]. Інколи, також використовувалися тричленні форми запису вдів. Вони визначали ім'я, по-батькові, прізвиська самотніх жінок, більшість з яких записані головами домогосподарств. Наприклад, на чолі одного з дворів у парафії церкви Різдва Христового з Диканьки була козачка «удова Єлена Василювна Бабечіха» (61 року) [14, 121].

Далі спробуємо проаналізувати наскільки вірно в обох видах аналізованої тут облікової документації позначено вік населення. Дослідження здійснимо на матеріалах сіл Першої та Другої сотень (Головача, Горбанівки, Жуків, Диканьки, Куклинців, Пушкарівки, Рибців, Розсошенець, Стасівців, Трибів). Підставою сумніватися в його точності є велика кількість осіб, вік яких закінчується на «5» та «0» – так званих «ювілярів».

Потрібно враховувати, що обидва джерела відображають усну традицію повідомлення віку населенням ранньомодерного часу, що саме по собі обумовлювало внесення до реєстрів неточних даних. Помилки при фіксації віку, були, на нашу думку, пов'язані з певною специфікою того часу. Зокрема, народження особи прив'язували до найближчого релігійного свята або іменин окремих святих, на честь яких, зазвичай, називали новонароджених. Окрім того, іноді, пологи запам'ятовувалися у зв'язку з пам'ятними подіями в житті міста, села чи регіону (пожежа, смерть когось із старшини, неврожай тощо) [15, 58]. Український дослідник Ю. Волошин зауважує, що ранньомодерному суспільству взагалі, й полтавському соціуму зокрема, був притаманний низький рівень статистичної культури та обізнаності з кількістю прожитих років [11, 6]. Як зазначає О. Романова, це пов'язано з байдужим ставленням людей XVIII ст. як до свого, так і до чужого віку. До цього слід додати неухважність укладачів, незнання священниками та реєстраторами місцевого населення тощо [16, 117].

Необхідно зауважити, що майже всі сільські жителі, крім, декількох чоловік, зазвичай, були безграмотними. Вони не були обізнані з тим як визначати роки й місяці, не вміли рахувати дні, а тим більше години. У кращому випадку вони орієнтувалися за змінами пір року та весняно-літньо-осінніми польовими роботами. Особливо помітне «забування» років у старших людей. З наближенням до старості відсоток «ювілярів» значно зростає, оскільки упродовж життя частина людей просто забувала точну дату свого народження і тому під час переписів округляла свій вік [15, 57-58].

Ще одну причину неточності поданих населенням показників можна пов'язати зі спеціальним заниженням або завищенням віку. Мотиви цього могли бути доволі різними: завести в оману офіційні органи перепису, з метою зменшення податків, прикрасити стан речей, ошукати конкурентів та інше [17, 41]. Як стверджують А. Фройд (A. Froide) [18] та А. Інман (A. Inman) [19, 49-50], свідоме спотворення даних віку та сімейного стану було поширеним явищем у європейській обліковій документації цього періоду. Цілком можливо, що подібні тенденції могли існувати й в українському традиційному суспільстві. В першу чергу це було пов'язане зі страхом людей перед можливим підвищенням податків [20, 74], рекрутськими наборами тощо.

Певний вплив на точність показників наших джерел має й занадто велика частка так званих «ювілярів» – осіб, вік яких закінчувався на «0» або на «5». Спробуємо обчислити інтенсивність їхнього скупчення за допомогою випробуваної в історичній демографії методики – визначення індексу Уіпла (Whipple index) [21, 205]. Він вираховується співвідношенням суми чисельності населення в літах, що закінчується на «0» і «5», починаючи з 25 років і закінчуючи 60 роками, до однієї п'ятої частини загальної суми чисельності населення віком 23-62 років помножене на 100.

$$I_{wh} = \frac{\sum_{23}^{62} Pa_{із...закінченням...0і5}}{1/5 \sum_{23}^{62} Pa} \times 100, \text{ де } Pa - \text{чисельність населення.}$$

Вираховані результати по кожному поселенню і частку ювілярів 25-60 років виражену у відсотках продемонстровано у таблиці 1. З аналізу її даних видно, що показники індексу Уіпла за сповідними розписами, так само як і частки ювілярів 25-60 років, значно менші відповідних значень до визначених на матеріалах Румянцевського опису. Так, середній показник індексу Уіпла за церковними джерелами становив 116, а за фіскальними – 330. Отриманий результат, згідно зі

стандартами ООН, у першому випадку вказує на добру якість даних, а в другому – на дуже погану (див. табл. 2). Для порівняння, у с. Ветовому Переяславського полку за сповідними розписами 1763 р. та Генеральним описом Малоросії 1765-1769 рр. спостерігалася схожа динаміка показників. За обчисленнями української дослідниці О. Замури, ці індекси становили 84,4 та 315,3 [22, 31-37]. Подібну ситуацію досліджено Ю. Волошиним у своїй студії відносно полкового міста Полтави. Так, показники індексу Уіпла, за сповідними розписами 1775 р. становили 141, а згідно даних Румянцевського опису – 360 [11, 7-8].

Таблиця 1. Індекс Уіпла за обліковими джерелами сіл Полтавського полку

Джерело	Населений пункт											
	Показники	Горбанівка	Головач	Диканька	Жуки	Куклинці	Пушкарівка	Рибці	Розсошенці	Стасовці	Триби	Середній показник
Сповідні розписи	I_{wh}	102	42	91	97	60	150	91	183	71	171	116
	Показник ювілярів 25-60р. (%)	21	8	18	19	12	30	18	37	14	34	21
Румянцевський опис	I_{wh}	452	346	305	265	386	354	378	291	234	291	330
	Показник ювілярів 25-60р. (%)	90	69	64	53	77	71	76	58	47	58	66

Отже, в обох джерелах спостерігаємо відхилення індексу Уіпла від норми наближеної до 100 [23, 138]. Однак, можемо констатувати, що укладачі сповідних розписів були більш ретельнішими, ніж їхні «колеги» які працювали над Румянцевським описом. Найбільш сумлінними виконавцями своїх обов'язків можна вважати священиків Головача ($I_{wh}=42$), а також Куклинців (60), Стасовців (71), Диканьки (91), Рибців (91), Жуків (97), Горбанівки (102) (див. табл. 1).

Значні відхилення від ідеалу, на 25% та більше, виявлено у Пушкарівці ($I_{wh}=150$), Трибах (171) та Розсошенцях (183). Визначені показники демонстрували погану та дуже погану якість даних, що вказує на необізнаність укладачами-ієреями мешканців своїх парафій або ж їхню недбалість у веденні церковної документації. Зокрема, парафіян Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря в с. Розсошенцях реєстрував священик із сусідньої горбанівської церкви Різдва Богородиці о. Федір Чернявський [14, 712]. Припускаємо, що він міг не володіти досконалою інформацією про прихожан цієї парафії, тому індекс Уіпла ($I_{wh}=183$) тут виявився найвищим.

Таблиця 2. Стандарт ООН для вимірювання індексу Уіпла

Індекс Уіпла	Якість даних	Відхилення від ідеалу
<105	дуже точні	<5%
105-110	відносно точні	5-9,99%
110-125	добрі	10-24,99%

125-175	погані	25-74,99%
>175	дуже погані	≥ 75%

Примітка. *Дані таблиці ООН наведені в статті Ю. Волошина [11, с. 8].

Таким чином, можемо стверджувати, що дані сповідних розписів були відносно точними, адже згідно з даними таблиці 1, середній показник ювілярів 25-60 років виявився невисоким – 21%. Зовсім іншу картину демонструють дані Румянцевського опису. Зокрема, тут середній показник індексу Уіпла виявився досить високим – 330. Дані по кожному селу так само демонструють дуже погану якість позначення віку. Це, на нашу думку, могло обумовлюватись кількома чинниками: незнанням переписувачами місцевих жителів, недоброросівним виконанням ними своїх професійних обов'язків, незнанням точного віку самими мешканцями та їхнім небажанням співпрацювати з переписувачами [24, 25-27]. Припускаємо, що сільські мешканці могли подавати заздалегідь сплановану неправдиву інформацію, боячись зростання економічного тиску. Підтвердженням вищесказаного була частка ювілярів у віковій групі 25-60 років. Середній показник по десяти селам становив 66%, а, наприклад, у Горбанівці він доходив 90%.

Отже, виходячи з проведеного аналізу обох видів джерел, можемо погодитися із тезою Ю. Волошина про значну примітивність джерел з точки зору демографічної статистики, яка значною мірою обумовлена ретельністю тих, хто її створював [11, с. 7-9].

Від подібних пасток квантитативного аналізу застерігає й українська дослідниця Н. Яковенко, яка вважає, що облікові джерела не можна вважати ані такими докладними, ані такими об'єктивними, бо насправді історик завжди приречений на лакуни й пропуски в інформації [1, с. 246].

Отже, проведений аналіз вікової акумуляції населення в джерелах обох видів продемонстрував часткову неточність представлених у них даних. Згідно зі стандартами ООН, середній показник індексу Уіпла за матеріалами сповідних розписів 1775 р. мав добру якість даних (116), а за Генеральним описом Малоросії 1765-1769 рр. – дуже погану (330). Зовнішня критика вказала на недоліки джерел церковного та фіскального обліку населення, проте це не вплинуло на репрезентативність нашої вибірки та, навпаки, спрямувало до більш глибокого їхнього студіювання, адже вже віковічна збереженість передбачає наявність в них цінної, насиченої, унікальної інформації. Підсумовуючи можемо констатувати, що попри всі зауваження, обидва типи джерел, на нашу думку, надають цінну інформацію, розкриваючи особливості життєвого простору самотніх жінок у суспільстві Гетьманщини XVIII ст., та дозволяють провести низку історико-демографічних досліджень, а саме: з'ясувати особливості станової, вікової, сімейної структур жіноцтва, записів про самотніх жінок у джерелах, шлюбного ринку, матеріального становища тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К: Критика, 2007. – 375 с.
- Кісь О. Кому в Україні потрібна жіноча історія? / О. Кісь. // *Historians*. – 8 березня 2013 р. – Електронний ресурс. <http://www.historians.in.ua>
- Кривоший О. Тилова повсякденність жінок козацького Запоріжжя у науковому доробку академіка Д.І. Яворницького. Межі присутності // О. Кривоший. // *Накові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2012. – Т.25. – С. 137-148.
- Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДАК України), ф. 57, оп.2, спр. 59, 153, 184, 221, 252, 255, 269, 271, 273, 275, 286, 306, 307, 360, 454, 473, 486, 487, 495, 511, 513, 520, 526; ф. 990, оп. 2, спр. 34.
- Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830. / З. Когут. – К.: Основи, 1996. – 317 с.
- Шоню П. Цивілізація Просвещения / Пьер Шоню. [пер. с фр. И. Иткина, М. Гистер]. – Екатеринбург: У-Фактория; М.: АСТ МОСКВА, 2008. – 688 с.
- Барвинскій В. Крестьяне в Левобережной Украине въ XVII–XVIII в. / В. Барвинскій. – Харьковъ: Тип-фія М. Зильбербергъ и С-въ, 1909. – 296 с.

- Максимович Г. А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией / Г. А. Максимович. – Т. 1. – Нежин, 1913. – 401 с.
- Волошин Ю. «Для точного исчисления и сведения всего Малороссийского народа»: проведення Румянцевського опису в полковому місті Полтаві (1765-1766 рр.) / Ю. Волошин. // Краєзнавство. – 2011. – № 1. – С. 57-70.
- Романова О. Сповідні книги Київської митрополії XVIII ст. Як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян / О. Романова. // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 122-148.
- Волошин Ю. Статеві-вікова та шлюбна структура населення міста Полтава в другій половині XVIII століття / Ю. Волошин. // Історична пам'ять. – 2011. – № 1. – С. 5-24.
- Дмитренко В. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій як джерело з соціальної історії Гетьманщини XVIII століття: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.06 / В. Дмитренко. – Полтава: 2010. – 190 с.
- Залыский А. Когда и по какому поводу начали вестись исповедные ведомости / А. Залыский // Полтавские епархиальные ведомости. – 1886. – № 5. – С. 171-178.
- ЦДІАК України ф. 990, оп. 2, спр. 34, 1327 арк.
- Сердюк І. Особливості відображення вікових категорій населення Лівобережної України в Румянцевському описі Малоросії / І. Сердюк. // Вісник Черкаського Університету. Сер. «Історичні науки». – Черкаси: 2008. – Випуск 133-134. – С. 55-62.
- Романова О. Сповідь у житті православних мирян Лівобережної України (30-70-і рр. XVIII ст.): дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01 / О. Романова. – Київ: 2009. – 368 с.
- Миронов Б.Н. История в цифрах. Математика в исторических исследованиях / Б.Н. Миронов. – Ленинград: «Наука», 1991. – 180 с.
- Froide A.M. Hidden women: rediscovering the singlewomen of early modern England / A.M. Froide. // Local Population Studies. – 2002, №.68. – P. 26-42.
- Хаджнал Д. Европейский тип брачности в ретроспективе / Д. Хаджнал. // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / [Под ред. А. Г. Вишневого и И. С. Кона]. – М.: Статистика, 1979. – С. 14-71.
- Делюмо Ж. Ужасы на Западе: [Исслед. Процеса возникновения страха в странах Зап. Европы, XIV-XVII вв.] / Жан Делюмо. – М.: Голос, 1994. – 416 с.
- Henry S. Shryock and Jacob S. Siegel, Methods and Materials of Demography / Shryock S. Henry, Siegel S. Jacob. – New York, 1976. – 415 p.
- Замура О.Ю. Смертність сільського населення Переяславсько-Бориспільської єпархії в середині XVIII ст. (на прикладі сіл Баришівської, Басанської та Бориспільської протопопій): дисер. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук: 07.00.01 / О.Ю. Замура. – Полтава: 2012. – 228 с.
- Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej / C. Kuklo. – Warszawa: Wydawnictwo DiG Sp. J., 2009. – 521 s.
- Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765-1769 рр. / [упор., вступ. ст. і ком. Ю. Волошина]. – К.: Наш час, 2012. – 576 с.

SUMMARY

It has been made an attempt of the analysis of information value of sources of fiscal (General inventory of Little Russia in 1765-1769) and church (confessionary register in 1775) inventory of population for the purpose of using in living space investigation of ordinary women from rural society of Poltava regiment. On the basis of materials of both kinds of sources the verification of age-old accumulation was made, that is the tendencies to rounding off the ages are clarified by the means of method of calculation of index of Whipple.